

Niemandsl land in de favela

AUTEUR & FOTOGRAFIE Marianne de Snoo

De ruimte in een sloppenwijk in Rio de Janeiro is niet wat ze lijkt. Een studie naar de grenzen van de openbare ruimte blijkt veel te vertellen over de zwakke sociale positie van de bewoners.

In Nederland en België zijn we gewend aan een vrij scherpe grens tussen de openbare ruimte en het privédomein. Meestal bestaat deze grens uit de muur van het huis, of het hek van de tuin. Ambigue ruimten zijn beperkt: deuren, ramen, kleine geveltuinjes, portieken en dergelijke markeren overgangszones tussen beide gebieden. Gangen en galerijen van flats zijn voorbeelden van grotere tussenruimten. Toch is het meestal duidelijk wie er verantwoordelijk voor is, bijvoorbeeld een woningbouwvereniging of een vereniging van eigenaars. Ik verwachtte dat de grenzen tussen openbare en privéruimten in een Braziliaanse favela (sloppenwijk) veel minder duidelijk zouden zijn en vroeg me af hoe de bewoners daar dan mee omgaan. Dit werd het onderwerp van mijn afstudeeronderzoek antropologie, waarvoor ik enkele maanden veldwerk heb gedaan in de favela Terra Encantada in Rio de Janeiro.

Terra Encantada is een favela in de verre Noordzone van Rio. In tegenstelling tot de bekende sloppenwijken tegen de berghellingen in de Zuidzone, ligt Terra Encantada op vlak land. De favela is in 2002 ontstaan nadat een paar honderd mensen een verlaten fabrieksterrein bezetten. De oude fabrieksmuur is nog intact en vormt nu een scherpe grens tussen de favela en haar omgeving. Deze fysieke grens wordt aan drie zijden van de wijk nog versterkt door een tweede grens: de rivier, een doorgaande weg en een hoogspanningsleiding. De omgeving bestaat voornamelijk uit nog meer favelas en fabrieksterreinen, maar aan de overkant van de eerder genoemde rivier ligt de 'gewone' woonwijk Jardim América. Van welke kant je Terra Encantada ook benadert, het eerste wat je tegenkomt is vuil. Bij de hoofdingang staan twee grote open containers waar bewoners hun afval in moeten gooien. Een man trekt

de zakken open op zoek naar spullen die nog enige waarde hebben. Een rondscharrelend varken verorbert de eetbare resten uit het afval dat naast de container is gevallen. De onverharde weg die vanaf de entree de favela in loopt zit vol kuilen en plassen. Een wiebelige voetgangersbrug over een stinkende rivier vormt een tweede entree. Naast de brug schuift een berg vuilnis langzaam de rivier in. Je kunt zelfs de kofferbak van een auto boven het wateroppervlak uit zien steken. Uit de huizen aan weerszijden van de rivier steken witte pijpen waar af en toe rioolwater uit stroomt, rechtstreeks de rivier in. De muur als harde fysieke grens van de favela en het vuil bij de entrees symboliseren de sociale positie van de favelabewoners. Hoewel ze zich allemaal Braziliaan en Carioca (inwoner van Rio) voelen, beschouwen mensen aan beide zijden van de grens de ruimte, mensen en cultuur van favelas over het algemeen als minderwaardig. Op een avond spreek ik met een man die meer dan gemiddeld op de hoogte is van de politieke situatie in de wereld. Hij weet bijvoorbeeld dat Nederland en Groot-Brittannië monarchieën zijn. Toch zegt hij, 'Ik ben dom [burro, letterlijk: ezel], een favelado. Maar ik lees wel over wat er in de wereld gebeurt, want je moet toch op de hoogte zijn.' Als ik tegenwerp dat hij dan toch niet dom is, zegt hij eenvoudigweg dat ik dat verkeerd zie. Voor hem is het wonen in de favela synoniem voor dom zijn.

De sterke fysieke grenzen isoleren de favela niet alleen in ruimtelijk opzicht

Dit is geen nieuwe opvatting. Al in 1926 noemde Mattos Pimenta, een vooraanstaande arts, de favelas een gevaar voor de openbare gezondheid. Hij koppelde onhygiënische omstandigheden bovendien klakkeloos aan moreel verval. Ook nu nog maakt de ophoping van vuil aan de grenzen van de favela het gemakkelijk om favelas als onhygiënische plaatsen en de bewoners als vies en gevaarlijk te beschouwen. Favelabewoners worden dan ook gestigmatiseerd en uitgesloten door de bredere maatschappij, hoezeer die ook van hun goedkope arbeid afhankelijk is. De sterke fysieke grenzen isoleren de favela dus niet alleen in ruimtelijk opzicht, maar staan vanwege

De hoofdentree van Terra Encantada

de ophoping van fysiek vuil ook symbool voor moreel verval en gevaar voor de samenleving. Dit rechtvaardigt de sociale uitsluiting van de bewoners.

Grens van de openbare ruimte

De fysieke grens van de favela is dus direct gekoppeld aan een sociale grens. Die sociale grens wordt nog eens versterkt doordat openbare ruimte ophoudt bij de grens van de favela. Onder 'openbare ruimte' versta ik ruimte die de staat aanlegt en beheert, en die voor iedereen vrij toegankelijk is. De straten van Jardim América voldoen aan die definitie; eenmaal de brug over in Terra Encantada is de wereld anders.

Ten eerste durft bijna geen buitenstaander een voet in een favela te zetten. De media berichten uitgebreid over de criminaliteit (vooral drugs- en wapenhandel) in de favelas waardoor het beeld ontstaat van levensgevaarlijke buurten waar – altijd arme, jonge en zwarte – mannen dood en verderf zaaien. Hoewel criminaliteit inderdaad op grote schaal voorkomt, is lang niet elke favela even gewelddadig, en is de meerderheid van de bewoners hardwerkend en gezagsgetrouw. Desondanks wordt het buitenstaanders, zéker uit de midden- of hogere klasse en buitenlanders, steevast afgeraden alleen een favela te bezoeken.

Ten tweede zijn er geen openbare infrastructuur en publieke diensten in Terra Encantada. De wegen zijn onverhard en vol kuilen. Als het heeft geregend zijn de straten één grote modderpoel en is het onmogelijk schone voeten te houden. Regenwater verdwijnt in een slechts gedeeltelijk aanwezig en gebrekkig functionerend waterafvoersysteem, een restant van het oude fabrieksterrein. De rest moet langzaam afstromen, in de grond zijgen of verdampen. De riolering bestaat uit door de bewoners zelf aangelegde pijpen die vanuit hun huizen naar het oude en deels verstopte afvoersysteem lopen. De afvoerpijpen van de huizen in de buurt van de rivier leiden rechtstreeks naar het open water. De waterleiding is illegaal afgetapt van officiële netwerken in de omgeving. De waterdruk is zo laag dat pompen nodig zijn om er water uit te krijgen en in delen van de favela bieden zelfs pompen geen soelaas. De enige officiële infrastructuur die de bewoners hebben is een elektriciteitsaansluiting – wat feitelijk niet eens tot de openbare infrastructuur gerekend kan worden omdat het elektriciteitsbedrijf een private onderneming is. De postbezorging stopt buiten de favela; de postbode geeft de brieven af bij het kantoor van de bewonersorganisatie van een naastgelegen favela, dat een ingang heeft aan een doorgaande openbare weg. Daar moeten de bewoners ze zelf ophalen. Ook het vuilnis wordt pas buiten de favela opgehaald. De bewoners zijn dus voor veel basale voorzieningen op zichzelf aangewezen.

Ten derde houdt de handhaving van de openbare orde en de zorg voor openbare veiligheid op aan de grens van de favela. Ik maak regelmatig een praatje met kinderen die ik tegenkom op straat. Op een van die momenten vragen ze mij of ik niet bang ben om alleen door de favela te lopen. Ik zeg van niet, ervan uitgaande dat ze weten dat mensen van buiten de favela bang zijn van de mensen erbinnen. Ik ben me meteen bewust van mijn eigen vooroordeel en vraag ze dan, 'Waarvoor zou ik dan bang moeten zijn?' Ze moeten

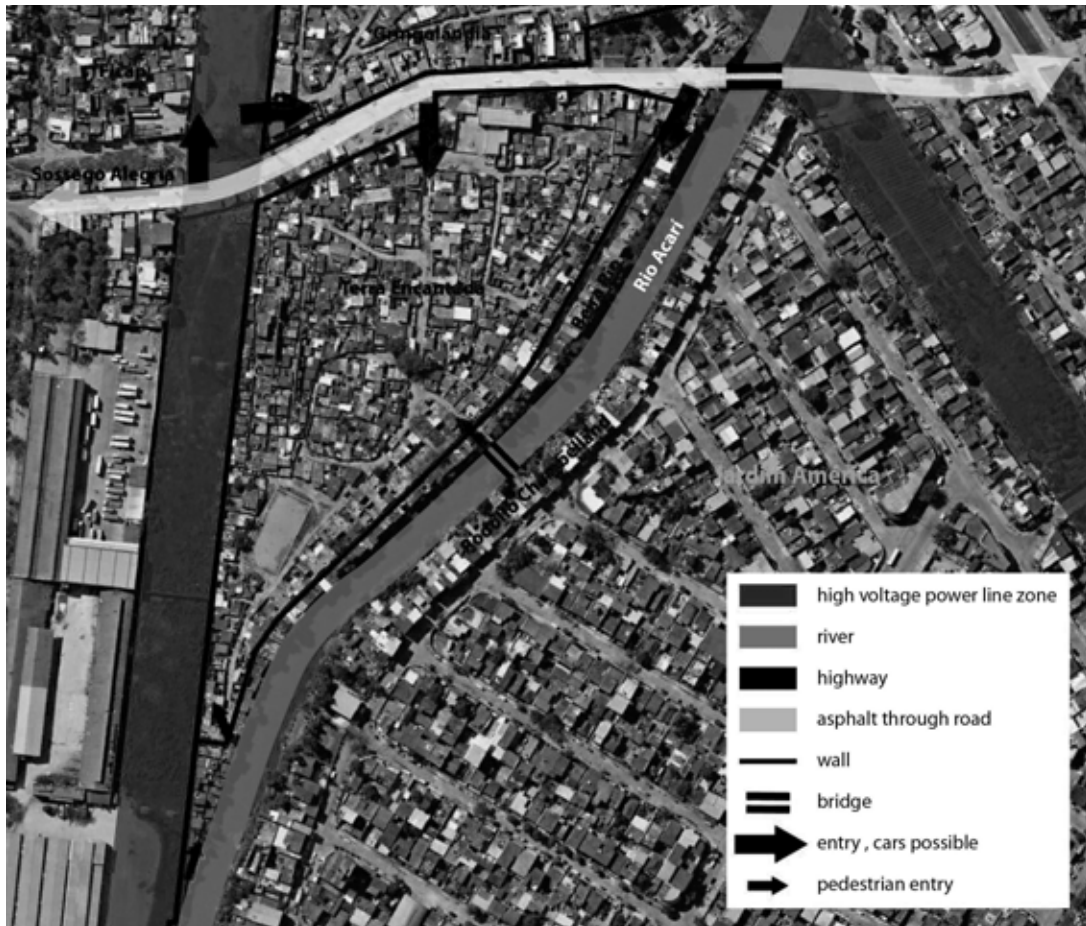
Muren en schuttingen bakenen de privéruimten duidelijk af

daar even over nadenken en tot mijn verbazing antwoorden ze, 'Voor de politie!'

De politie komt alleen – met kogelvrije vesten en getrokken geweren – in de favela op jacht naar criminelen. Bewoners weten dat de politie er corrupte, willekeurige en gewelddadige praktijken op nahoudt en voelen zich daarom veiliger zonder hen dan met hen. Wanneer ze zelf een beroep doen op de politie, worden ze vaak minachtend behandeld, zoals ik zelf ervoer toen Júlia, mijn hoofdinformant, aangifte ging doen van geweld en diefstal van haar identiteitsbewijs en waterpomp door haar eigen man. Ze krijgt het benodigde bewijs van aangifte dat ze nodig heeft om een nieuw identiteitsbewijs te kunnen aanvragen, maar verder kan de politie niets voor Júlia doen. Voor dit soort situaties bieden de gangs in de favelas een alternatief rechtssysteem. Er zijn ongeschreven wetten, en wie ze overtreedt wordt gestraft. Onder die wetten vallen ook het verbod op diefstal en huiselijk geweld. Mijn informant kan dan ook rekenen op de hulp van 'de jongens', zoals de dealers worden genoemd, om haar man uit haar huis en uit de favela te zetten. Het betekent óók dat ze de dienstdoende agente op het politiebureau smeekt niet in de favela te komen om haar man te arresteren; als de jongens er achter komen dat zij de politie heeft binnengehaald is Júlia haar leven niet meer zeker. Toch zorgt de gang ervoor dat bewoners zich relatief veilig voelen in hun buurt en dat ze het idee hebben daar zelf invloed op te hebben door zich aan de regels te houden.

Gemeenschappelijke ruimte?

Als de ruimte in de favela niet openbaar is, rijst de vraag hoe deze dan wél valt te typeren. Ze is immers ook niet privé. De grenzen van

Ruimtelijke grenzen van favela Terra Encantada

de privéruimten – opgevat als de ruimten die exclusief toebehoren aan individuele huishoudens – zijn duidelijk: muren en schuttingen bakenen elke kavel duidelijk af. Deze grenzen worden gerespecteerd; naast de eigen familie en de beste vrienden zal niemand het huis of het erf van een ander betreden zonder dat deze daar expliciet toestemming voor heeft gegeven. Alleen dealers op de vlucht voor de politie zijn een uitzondering.

Wel is het zo dat de privéruimte doorloopt in de straten en steegjes van Terra Encantada. Mensen zitten en kinderen spelen er, ze laten bouwmaterialen, fietsen en andere eigendommen staan, en het geluid van radio's, kletterende pannendeckels en stemmen is er te horen. Zo ontstaan territoria die minder duidelijk begrensd zijn en die voor het grootste deel tijdelijk zijn. Toch is iedereen het erover eens dat niemand het alleenrecht over de straat kan opeisen. Wanneer dat wel gebeurt, is dat reden voor grote verontwaardiging onder de burens en wordt dat niet geaccepteerd. De straat is altijd toegankelijk voor alle bewoners en, in hun eigen termen, 'openbaar' (pública).

Het is verleidelijk de ruimte tussen de grenzen van de eigen kavels en de favela als 'gemeenschappelijk' te bestempelen. Favelas worden immers in meer politiek-correcte bewoordingen comunidades (gemeenschappen) genoemd. Maar Terra Encantada voldoet niet aan de verschillende definities van 'gemeenschap'.

In een essentialistische benadering betekent 'gemeenschap' een groep met een collectieve identiteit en gedeelde waarden waar je je bij thuis voelt, die betekenis voor je heeft, en waar mensen

onderling solidair zijn. Deze kenmerken zijn echter niet, of alleen in negatieve zin aanwezig in Terra Encantada. Mensen vertrouwen elkaar niet, en er is onderling veel jaloezie, haat en nijd. Het lukt de bewoners daarom niet om samen te werken om hun wijk te verbeteren. Niemand neemt bijvoorbeeld het initiatief om de steeds slechter wordende watervoorziening aan te pakken; als iemand vooraan de leiding de kraan open zet, hebben ze achteraan geen water meer. Dat leidt vrijwel dagelijks tot kleine ruzietjes over wie er te lang water gebruikt. Natuurlijk zijn er wel vriendschapsnetwerken, maar over het algemeen zijn deze beperkt in omvang en niet erg stabiel. Binnen deze netwerken worden dagelijkse problemen soms wel samen opgelost. Zo had Júlia geregeld dat een aantal van haar burens samen een tuinslang kochten, zodat ze met haar pomp hun waterreservoirs konden vullen. De slang werd al snel doorgesneden, volgens Júlia uit jaloezie door iemand die niet had meegedaan. Toen Júlia's pomp gestolen werd, bood vrijwel niemand haar enige hulp aan, waarna Júlia haar generositeit beperkte tot haar dierbaarste vriendinnen.

In een relativistische benadering bepalen grenzen de identiteit en betekenis van een gemeenschap. De groep die een gemeenschap vormt definieert zichzelf dan ten opzichte van degenen die er niet toe behoren. De leden doen hun best de grenzen in stand te houden, omdat ze hun gemeenschap waardevol vinden. De favelabewoners willen de grenzen tussen henzelf en de rest van de maatschappij juist niet in stand houden. Ze willen een volwaardig lid zijn van de maatschappij, en niet, zoals nu, als tweederangs burgers

worden behandeld. Als er al mensen zijn die de grenzen in stand willen houden, dan zijn die te vinden in de midden- en hogere klassen. En laten het nu juist deze buitenstaanders zijn die het eufemistische stempel 'gemeenschap' op de favelas drukken; de favelabewoners zelf spreken meestal gewoon over 'favela'.

De inwoners van Terra Encantada vormen dus geen gemeenschap. Deze ontstaan ook niet vanzelf wanneer mensen onder dezelfde miserabele omstandigheden bij elkaar op een plek wonen. Zygmunt Bauman concludeerde dat al voor de getto's in grote Amerikaanse steden. Sterker nog, volgens Bauman maken de leefomstandigheden in getto's het juist onmogelijk dat er gemeenschapszin ontstaat. Dit lijkt dus ook op te gaan voor Terra Encantada – en waarschijnlijk nog veel meer favelas – en strookt niet met het vaak (óók door antropologen) geschetste beeld van hechte gemeenschappen.

De bewoners van de favela delen de ruimte, en niet meer dan dat

De ruimte in de favela kan dus niet als 'gemeenschappelijk' worden getypeerd in de zin dat de bewoners zich er samen verantwoordelijk voor voelen. Uit de verhalen van bewoners blijkt dat er in de beginperiode, direct na de invasie van het fabrieksterrein, saamhorigheid was en bewoners samenwerkten. Mensen schaften gezamenlijk bouwmaterialen aan, zodat ze gunstiger prijzen konden bedingen, de waterleiding werd aangelegd, en er werd zelfs samen kerst gevierd op straat. Nu gebeurt dat niet meer. Júlia vertelt dat ze heeft geprobeerd de bewoners van haar straat te mobiliseren om samen de straat te verharderen, maar daar was niet genoeg animo voor. Uiteindelijk heeft ze samen met haar buurman alleen beton gestort op het deel van de straat direct voor hun eigen huizen. Op deze manier brengen individuele bewoners her en der kleine verbeteringen aan. Structurele, grootschaliger verbeteringen komen slechts langzaam van de grond – meestal geïnitieerd en georganiseerd door een NGO die in de wijk actief is.

Van iedereen en niemand

De ruimte in de favela, buiten de duidelijk afgebakende privé-ruimten, is dus van iedereen en niemand. Van iedereen, omdat de bewoners elkaar de doorgang niet mogen weigeren of versperren. Van niemand, omdat niemand zich verantwoordelijk voelt voor verbetering of beheer ervan. Als een groep kinderen een van de zeldzame grote bomen in Terra Encantada ernstig toetakelt door erin te 'spelen', zegt niemand daar wat van, terwijl veel mensen toch graag in de schaduw van de boom zitten. De bewoners van de favela delen de ruimte, en niet meer dan dat.

Het is ondenkbaar dat de favela nog zal verdwijnen, maar hoe en in welk tempo deze zich verder zal ontwikkelen – of en wanneer het grondbezit worden gelegaliseerd en de staat er infrastructuur en diensten gaat aanbieden – is onzeker. De staat negeert de nieuwste favelas vooralsnog. Hoewel de vorige president Lula en de huidige presidente Dilma Rousseff armoedebestrijding hoog op de agenda

hebben staan, en daar ook daadwerkelijk successen in hebben geboekt, worden favelabewoners nog steeds als tweederangs burgers behandeld. Niet alleen kunnen ze minder aanspraak maken op bescherming en wetshandhaving door de overheid, ze hebben vaak ook informele banen die geen zekerheid bieden. De ruimte in de favela weerspiegelt zodoende de sociale positie van haar bewoners: beide zijn informeel, verwaarloosd door de overheid en vol onzekerheden.

Integratie van favelas in de stad, zoals het stadsbestuur van Rio de Janeiro ambieert in zijn programma Favela-Bairro ('van sloppenwijk naar wijk'), kan dan ook niet uitsluitend betekenen dat er fysieke infrastructuur en diensten worden aangeboden, wat nu grotendeels het geval is. Terra Encantada, dat (nog) geen deel uitmaakt van het programma, laat zien dat dit niet voldoende is. Grenzen moeten duurzaam worden doorbroken: de fysieke barrières om de favelas én de sociale muren om de bewoners moeten verdwijnen. De staat moet de verantwoordelijkheid voor de (dan openbare) ruimte blijvend op zich nemen, en de bewoners als volwaardige burgers behandelen, met dezelfde rechten als andere Brazilianen. De ruimte in de favela en de sociale positie van de bewoners weerspiegelen elkaar in dat geval nog steeds, maar dan in positieve zin.

Marianne de Snoo (marianne_de_snoo@hotmail.com) is cultureel antropoloog en landschapsarchitect. Dit artikel is gebaseerd op haar masterscriptie 'Space in limbo: Producing space in a favela in Rio de Janeiro' waarop zij in 2011 is afgestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam.

Literatuurselectie

- Arias, E.D. & Rodrigues, C.D. (2006) The myth of personal security: Criminal gangs, dispute resolution, and identity in Rio de Janeiro's favelas. *Latin American Politics and Society* 48, nr. 4, pp. 53-81.
- Bauman, Z. (2001) *Community: Seeking safety in an insecure world*. Cambridge: Polity Press.
- Cohen, A.P. (1985) *The symbolic construction of community*. Chichester: Horwood.
- Delanty, G. (2010) *Community* (2nd ed.). Abingdon: Routledge.
- Fiori, J., E. Riley & Ramirez, R. (2001) Physical upgrading and social integration in of Rio de Janeiro: the case of Favela Bairro. *disP* 147, nr. 4, pp.48-60.
- Leeds, E. (1996) Cocaine and parallel polities in the Brazilian urban periphery: Constraints on local-level democratization. *Latin American Research Review* 31, nr. 3, pp.47-83.
- Madanipour, A. (2003) *Public and private spaces of the city*. London: Routledge.
- Mason, A. (2000) *Community, solidarity, and belonging: Levels of community and their normative significance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sibley, D. (1995) *Geographies of exclusion: Society and difference in the West*. London: Routledge.
- Wacquant, L. (2008) *Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality*. Cambridge: Polity Press.